

## НОВІ ВИДАННЯ

*Аміна Кхелуфі*

### НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛОКОВОЇ ФІЛОСОФІЇ РЕЛІГІЇ

(Nuovo, V. (2016). *The Reasonableness of Christianity and A Paraphrase and Notes on the Epistles of St Paul*. In M. Stuart (Ed.), *A Companion to Locke* (pp. 486-502). Chichester, West Sussex: Blackwell Publishing)

Попри численні дослідження епістемологічних, філософсько-політичних і педагогічних ідей Джона Лока протягом трьох останніх століть, важливе питання впливу теологічних ідей англійського філософа на решту компонентів його вчення залишається малодослідженим. Це, на мій погляд, зумовлене низкою факторів, зокрема традиційним просвітницьким переконанням у тому, що теологічні тези британського мислителя є навіть не периферійним маргінесом його «основних» поглядів, а просто ширмою, що приховує «атеїзм» і вільнодумство. Утім, навіть ті, хто тлумачив Локову теологію як різновид деїзму, теж не приділяли їй належної уваги. Годі й казати, що істотного впливу такої «сумнівної» складової на «сенсуалізм» і «лібералізм» великого англійця не шукав майже ніхто.

У випадку вітчизняної наукової спільноти ситуація ускладнюється ще й браком перекладів і недостатньою ознайомленістю фахівців із англійськими текстами мислителя, а також із сучасними критичними дослідженнями західних авторів. Хоча тематика впливу теології на вчення Лока поки не набула особливого поширення навіть серед західних дослідників, проте певна тенденція зацікавленості нею стає дедалі помітнішою в сучасних наукових публікаціях.

2016 року у видавництві Wiley-Blackwell під загальною редакцією Метью Стюарта вийшла збірка «*A Companion to Locke*» [Stuart 2016]. Вона складається з п'яти частин і містить тематично об'єднані статті провідних дослідників, присвячені різним аспектам філософії Джона Лока. На особливу увагу заслуговує стаття американського історика філософії Віктора Нуово<sup>1</sup>, присвячена маловідомим в Україні Локовим працям: «*Резонність християнства та Переказ і Прими-*

---

© А. Кхелуфі, 2017

<sup>1</sup> Професор Middlebury College (Вермонт, США), один із найпомітніших сучасних фахівців з філософії Лока. Автор декількох монографій, зокрема: [Nuovo 1997; 2011; 2017]. Статус одного з провідних локознавців, що закріпився за Нуово, підтверджує той факт, що провідні академічні видавництва доручали йому підготовку важливих видань Лока, зокрема першого в історії академічного видання «Виправдань резонності християнства» [Locke 2004; 2016].

тки до *Послань св. Павла* з розділу IV «Релігія» [Nuovo 2016]. Йдеться про дві праці Лока, створені протягом 1694-1704 рр. Особлива заслуга Нуово полягає в тому, що він не тільки приділив належну увагу питанню релігійних поглядів мислителя, але й наголосив на необхідності нового підходу до розгляду Локового вчення з урахуванням релігійного чинника.

На початку статті у вступі дослідник дає загальну характеристику двом вищенаведеним працям. Нуово йдеться про те, що ці тексти є беззаперечним свідченням засадничої ролі релігійної тематики для Лока. Окрім того, детальний розгляд цих праць дає змогу «помітити, яким чином думки щодо християнства стосуються його філософських поглядів» [486]<sup>2</sup>.

Нуово характеризує Лока як християнського мислителя, чії тези були просякнуті ідеями й образами, запозиченими зі Святого Письма. Він глибоко переконаний у тому, що Лок визнавав Біблію непогрішимим джерелом вищих істин і сприймав описані в ній події як такі, що відбулися насправді. Нуово вказує на відмінність між світоглядом сучасної людини й поглядами Лока, закоріненого в реаліях XVII ст. Якщо для нашого сучасника деякі біблійні сюжети видаються радше міфологічними, аніж реальними й раціонально прийнятними, то Лок буквально сприймав події Святого Письма, наприклад, народження чи смерть Ісуса, та визнавав їх за такі, що мали місце у дійсності [491].

У статті неодноразово підтверджується той факт, що автор «Резонності християнства» був добре обізнаний із біблійними сюжетами, до змісту яких часто апелював; знав біблійні мови, тому міг читати й вивчати Святе Письмо в оригіналі [487]. Нуово пропонує розглядати релігію й філософію у творчому доробку британського мислителя як нерозривно пов'язані<sup>3</sup> й підтверджує це локівськими філософськими текстами різних років написання, істотно зверненими до релігійних сюжетів. Нуово справедливо зазначає, що для Лока занурення в сакральні тексти було важливим передовсім для прояснення й підтвердження власної віри.

Текст статті можна поділити на два основних тематичних блоки, представлені розділами 25.2 і 25.3.

У розділі 25.2 «Резонність християнства» (надалі – РХ), Нуово окреслює контекст створення цієї праці, вказує на певний Локів критицизм щодо церкви та описує той релігійний контекст, що впливав на формування локіанства. Напри-

<sup>2</sup> Тут і далі при цитуванні [Nuovo 2017] наводиться тільки нумерація сторінок у квадратних дужках.

<sup>3</sup> «Засновані на одкровенні теологічні розвідки Лока не повинні розглядатися окремо від його філософського доробку. Він розглядав перші й другий як нерозривні та взаємозалежні. Зв'язок між ними найкраще виражено у висловлюванні Лока про стосунок між рацією й одкровенням» [487]. Йдеться про уривок з «Проби» (IV, 19: 4): «Рація є природним одкровенням, через яке вічний Отець Світла, джерело усякого пізнання, повідомляє людству ту долю істини, яку Він поклав доступною природним здібностям людства. Одкровення є природною рацією, що стає обсяжнішою завдяки новій низці відкриттів, які сповіщені Богом безпосередньо й істинність яких Рація гарантує тим, що засвідчує й доводить їхнє походження від Бога. Тож той, хто усуває рацію, аби дати дорогу одкровенню, прибирає світло їх обох.» Власне, на цій тезі, за Нуово, засновується Локова критика ірраціонального «ентузіазму», тобто релігійної нестями, як фальшивого одкровення, натомість справжнє божественне одкровення має узгоджуватися з рацією й підтверджуватися останньою.

клад, у тексті віднаходимо відомості про те, що Лок був прихильником мінімалізму й обстоював толерантнішу та ліберальнішу церковну політику, ніж та, що панувала за його часів. До того ж, він вважав за необхідне зменшити кількість постулатів віри до єдиного твердження, а саме: Ісус є Месією. У цьому його погляди були схожі з поглядами представників таких ліберальних течій, як-от англійські латитудинаристи (Latitudinarians) чи голландські ремонстранти (Remonstrants), що обстоювали релігійну толерантність, а також спрощення церковних інституцій і обрядовості [488].

Втім, серед дослідників існує певна дискусія щодо зв'язку Лока з ідеями деїзму. Одні стверджують, що він був далекий від цього вчення, інші ж, навпаки, знаходять у його поглядах дійстичні мотиви. Нуово вважає, що англійського мислителя приваблювало в деїзмі передовсім уявлення про те, що Бог створив світ, але надалі не втручається в перебіг подій у ньому. Не менш важливим для Лока поставало дійстичне заперечення концепції первородного гріха, згідно з якою, нащадки Адама приречені вічно страждати через провину своїх прабатьків.

Утім, на думку Нуово, Лок лише частково підтримував ці ідеї. На відміну від тих прихильників деїзму, які вважали Євангелію недостовірним продуктом людської думки, англійський мислитель визнавав авторитет Святого Письма як безпосереднього Божественного одкровення, інструкції, яку слід розуміти дослівно [488]. Так звана, дійстична криза віри, на думку Нуово, була для Лока симптомом масового поширення хибних поглядів серед його сучасників. А це, у свою чергу, і стало стимулом для написання РХ, щоб роз'яснити ті хибні передсуди, що спричинили неправильну інтерпретацію біблійних істин [489].

Характеризуючи в параграфі 25.2.2 зміст РХ, Нуово виділяє три ключові теологічні теми цього твору:

(1) втрату людством безсмертя й блаженства через Адамів непослух і відновлення їх через Ісуса-Месію, який є другим Адамом;

(2) проблеми універсальної людської моралі, що постають з неналежного сьогоденнішнього стану людства, та способи їхнього подолання;

(3) мудрість Божу, оприявлену в розробці й реалізації плану відкуплення та в поширенні християнської благої звістки; через цю мудрість Бог, вдаючись до особливого провидіння, відкрив і продовжує відкривати світові все, здійснене Ним заради поновлення людства в тому щасливому стані, який було втрачено Адамом (р. 490).

Перша з цих тем розглядається в параграфі 25.2.3 «Втрата й відновлення раю». На думку Нуово, Лок робив висновок про схожість Адама й Ісуса («другого Адама») передовсім через їхнє походження, зазначаючи, що останній, як і перший, є «безпосереднім» сином Божим» (“immediate” Son of God) [490]. Розбіжності ж між ними виникають щодо атрибуту безсмертя. Лок, як відзначає Нуово, був достатньо обережним, щоб не визнати смертність людського роду покаранням за Адамів непослух, це просто природний стан, для подолання якого (й, відповідно, відновлення попереднього стану) Бог передбачив «інкорпорування» нащадків першого Адама в Адама другого, безсмертного з природи [490]. Це інкорпорування здійснюється через добровільну жертвовну смерть Месії та Його

чудесне Воскресіння, відкрите відтоді для всіх, хто піде за Ним як за своїм провідником і правителем [491].

Нуово зазначає, що сучасний читач не повинен сприймати цей Локів виклад як «міфологічний», оскільки Лок сприймав і перше пришествя Месії, і Його смерть як реальні історичні події, надаючи їм як христологічної, так і антропологічної значущості (остання є найцікавішою). За Локом, у первісному райському стані Адам мало відрізнявся від такого собі тілесного ангела, що має нетлінне тіло. Якби не гріхопадіння, цей стан перейшов би й на всіх Адамових нащадків. Тож Месія має відновити все, втрачене Адамом, замінивши смертні людські тіла «безсмертними духовними тілами» [491]. Людські уми, за Локом, теж мають відновитися до статусу ангельських, повернувши собі здатність схоплювати речі безпосередньо. Нуово висновує: «антропологія, презентована тут Локом, може бути кваліфікована як “висока”, за аналогією з “високою христологією”. В обох випадках домінує божественний чи духовний аспект істоти, що вивчається» [491].

У параграфі 25.2.4 «Уладнання скрутного становища людини» розкривається ще одне важливе для Лока питання – дилема гріховності та спасіння. Як вигнанець із Раю, людина потрапила під негативний вплив різноманітних недоліків, зумовлених її смертною природою. Спасіння така людина може отримати лише через абсолютний послух божественній волі, тобто – ставши праведником, отже, набувши абсолютної моральності. Тут виникає суперечність, адже гріховна природа людини в такому випадку практично унеможливує спасіння. Згідно з Нуово, Лок саме тому й переглядає цей закон, презентуючи ліберальнішу його версію, і називає його Законом Віри [Law of Faith].

У такому випадку людина має шанс досягти спасіння навіть не будучи достатньо моральною. Нуово виділяє дві версії Локового закону: загальну та спеціальну. За першою, щоби потрапити до раю, людині достатньо вірити в Бога й у здійснення Його обітниць. Згідно зі «спеціальною», необхідне визнання Ісуса як Месії та щире прагнення дослухатися до всіх Його настанов. За Нуово, Лок визнавав Закон Віри «резонним» [reasonable] не тому, що відкрив його шляхом раціональної рефлексії, а тому, що сам цей закон надає нам практично здійснений шлях виходу зі скрутного становища людства після гріхопадіння. Щойно цей закон відкрито, він неодмінно виявляє таку міру резонності, що переважає будь-яку іншу [493].

Третя тема стосується мудрості Бога (25.2.5 «Мудрість Бога, оприявлена в Євангелії й у її історії»). Вона виявляється у створенні й реалізації плану спокутування, у поширенні Євангелії. Саме Євангелія відкриває віруючим усе, що зробив Бог для повернення людству щасливого стану безсмертя, втраченого внаслідок первородного гріха. Нуово окреслює тему «публічного проголошення приходу Месії», якій Лок надавав великого значення. Саме це проголошення він називає, власне, *євангелією*, тобто благою звісткою. Поширенням цих ідей займався Ісус, а в подальшому апостоли [493].

Як пише Нуово, у випадку Христа, провіщення пришествия було самопровіщенням. Як Ісус, так і апостоли, пропагуючи євангелію, істинність власних слів підкріплювали здійсненням див. Утім, на відміну від апостолів, які після воскре-

сіння та вознесення Христа відкрито декларували прихід Месії, Ісус прямо не говорив, ким Він є.<sup>4</sup>

Розділ 25.3 Нуово присвячує аналізу останньої незакінченої праці Лока, що має назву «Переказ і Примітки до Послань св. Павла» (далі – ПП), що була опублікована посмертно (1705-1707 рр). Даючи загальну характеристику особливостям цього твору та окреслюючи історію його написання, Нуово зазначає, що Лок мав намір написати коментарі до всіх канонічних послань Павла, включно з Посланням до Євреїв. Утім, йому вдалося прокоментувати лише Послання до Галатів, Коринтян (обидва), Римлян і Ефесян. На думку Нуово, тематично цей текст є продовженням РХ. Центральними і принципово важливими в обох книгах є теми спадку «двох Адамів» та виправдання вірою [498].

У підрозділі 25.3.2 «Локова герменевтика» Нуово звертає увагу на передмову до Переказу, яка має назву «Проба зрозуміти Послання св. Павла, радячись із самим св. Павлом».

Лок запитує: «Як переконатися, що сенс, який ми вкладаємо у слова св. Павла, є тим самим, що його у них вкладав сам св. Павло?» До того ж, побутувала оцінка св. Павла як «гентузіаста», людини, що має якість одкровення, проте лише переповідає їх, подібно до «рапсода, посередника, що переповідає Божественні істини», не розуміючи змісту власних слів [499]. Тому Лок докладає чималих зусиль, щоби продемонструвати чіткість і логічність тих тез, які проголошує св. Павло, зрозумілість його промов, які наводить св. Лука в «Діях апостолів», а також якомога глибше висвітлює контекст написання тих чи тих Послань. Він підкреслює штучний характер поділу Послань на розділи й вірші, оскільки цей поділ був запроваджений не автором, а пізнішою традицією. Тому Павлові послан-

---

<sup>4</sup> До речі, це не перша праця, в якій Нуово досліджує релігійні питання філософії Лока. Ґрунтовне дослідження, у тому числі й щодо аналогій між Першим та Другим Месією знаходимо у праці «Християнство, Античність і Просвітництво» [Nuovo 2011]. У тексті зустрічаємо згадане вище зіставлення. Адам, будучи першою людиною, не був народжений. Він був створений (created), отже, Бог є Його Батьком як Творець. Стосовно ж Ісуса, то Він мав лише біологічну матір, Батька він отримав через Святого Духа, ставши безпосереднім Сином Бога (immediate Son of God).

За Нуово, Лок був переконаний, що Месія, як Син Бога та Другий Адам, перед-створений як людина, а не як одна з сутностей Бога, у цьому його суттєва відмінність від Адама та Мойсея. Він існував до свого народження (pre-existent), адже інтелектуальна душа (intellectual soul) Месії була створена відразу після падіння Адама. Згодом вона була поєднана зі Словом, і перебувала в такому стані до втілення Христа через Марію. Варто зазначити, що Нуово хоч і визначає христологію Лока як тринітарну, проте вказує, що вона не відповідає ортодоксальному зразкові. У книзі показано, що Лок виділяє Бога-творця та Слово й Дух, що є еманациями першого.

У IV розділі автор детальніше зупиняється на дослідженні месіанської христології й христології втілення (incarnational). Спільним між ними є визнання Христа центром спасіння. Щоби підкреслити історичні й метафізичні аспекти постаті Ісуса Христа й наголосити на особливій місії, Нуово означає Локові пошуки як месіанські [Nuovo 2011: 76]. Згідно з месіанською інтерпретацією, людина отримує спасіння через посмертний суд і саме так стає підданим Царства Небесного. За інкарнаційною версією, спасіння досягається через контакт із божественним, який Христос надав Своїм послідовникам, ставши людиною. Якщо в першому випадку Христос – це Логос, посередник між Богом і людиною, у другому він постає засновником «нової раси», другим Адамом.

ня розкриваються лише після уважного й тривалого їх читання. Тому, за Локом, інтерпретатором може бути тільки сам автор, у даному випадку – апостол Павло [499].

В останньому підрозділі (25.3.3) під назвою «Розгадана велика таємниця» Нуово продовжує розглядати Локове тлумачення постаті св. Павла. Насамперед йдеться про особливу місію апостола, який був покликаний прояснити темні місця в розумінні євангельських істин. «Св. Павло стверджував, що, хоча Євангеліє було передане єврейськими пророками, воно не було зрозуміле народом, дітьми Ізраїлевими» [499], отже, їхні пророцтва поставали як невідомі, таємні слова, що потребували роз'яснення. Згідно з Нуово, Лок вбачав особливе значення апостола Павла саме в проповідуванні християнських ідей та їх роз'ясненні язичникам. І те, що скрізь, де пропагував християнство св. Павло, встановлювався монотеїзм та поширювалися погляди моральної релігії, це Лок визначав за найбільше чудо, здійснене апостолом [500].

У Висновках (25.4) Нуово намагається максимально чітко пояснити суть своєї позиції: «Якщо хтось і заслуговує бути названим християнським філософом, то це Лок» [500]. Коли вважати критерієм християнськості філософа глибоку просякнутість його думки ідеями й образами, запозиченими з християнської Біблії як такого собі архіву божественного об'явлення, а отже – непомильного джерела найвищих істин, то Лок, на думку Нуово, безперечно відповідає такому критерієві. І це визнання дає йому підстави розраховувати на неперервність зв'язку між суто теологічними й ключовими філософськими творами Лока, «Пробою про людську здатність розуміти» і «Двома трактатами про врядування». Цю неперервність, на думку американського локознавця, не важко помітити й стосується вона питання про людську природу. Остання, за Локом, є безсмертною, попри її теперішній зіпсований стан. Перспектива людства – вічне блаженство й набуття людьми духовних тіл, подібних до ангельських. Втім, теперішній занепалий стан був покаранням лише для Адама та Єви, які колись пізнали райське блаженство, для решти ж людей – це щедрий дар, природний і добрий стан, яким не можна нехтувати. Наша людська природа й нині зберігає свою високу гідність, ми є суб'єктами справ Божих у світі, носіями й виконавцями природного закону, носіями права апелювати до неба у випадку, коли ми зазнаємо тиранічного гноблення. У природному стані кожен, за Локом, є царем. Якщо Божа потуга є активною й первинною, а матеріальні тіла можуть виявляти лише пасивну потугу, то духи, що посідають між цими крайніми станами ніби серединне становище, виявляють потугу обох типів. Людська здатність розуміти, оскільки вона створює ідеї, сутності моральних об'єктів і слова для їхнього вираження, несе на собі тінь того, чим вона була в попередньому, райському стані.

На думку Нуово, про вплив теологічних ідей на філософію Лока свідчить і концепція тотожності особистої, а особливо теза про самість [the self] як свідомість, оскільки вона вказує на певний стан, пристосований до умов смертного існування, але такий, що завжди повертається до самого себе. Зазначений вплив доводить і теза про особистість як суб'єкт судження (Проба 2.27. 17, 26). Нуово зазначає, що навіть цих прикладів достатньо для підтвердження згаданого вище впливу (докладний перелік таких впливів у «Пробі про людську здатність розу-

міти» він наводить у коментарях до свого видання Локових праць про релігію [Locke 2002: 245-256]), а також – загального твердження про Лока як християнського філософа. Не взявши до уваги цей зміст, ми не осягнемо багатства Локових ідей і не зможемо дати ретельний історичний звіт щодо них.

Насамкінець Нуово привертає увагу до майстерності (*virtuosity*)<sup>5</sup> Лока як тлумача Святого Письма й глибокого знавця тих традицій, що складають прихований зміст християнської Біблії. Знавець не лише тексту, але й критичної літератури свого часу, він був непересічним тлумачем біблійних текстів, на що практично не звертали уваги дослідники його творчості. Нуово сподівається, що цей пробіл в розумінні спадщини Лока невдовзі вдасться усунути. Нуово закликає до нового прочитання творчості англійського мислителя, яке має враховувати релігійно-теологічну складову як її істотний, а не маргінальний аспект.

#### СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

- Locke, J. (2004). *Writings on religion*. Oxford: Clarendon Press.
- Locke, J. (2016). *Vindications of the reasonableness of Christianity*. Oxford: Oxford UP.
- Nuovo, V. (1997). *John Locke and Christianity: contemporary responses to The reasonableness of Christianity*. Bristol: Thoemmes.
- Nuovo, V. (2011). *Christianity, antiquity, and enlightenment: interpretations of Locke*. Dordrecht, Heidelberg, London, & New York: Springer. <https://doi.org/10.1007/978-94-007-0274-5>
- Nuovo, V. (2016). The Reasonableness of Christianity and A Paraphrase and Notes on the Epistles of St Paul. In M. Stuart (Ed.), *A Companion to Locke* (pp. 486-502). Chichester, West Sussex: Blackwell Publishing.
- Nuovo, V. (2017). *John Locke. The philosopher as Christian virtuoso*. Corby: Oxford UP. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198800552.001.0001>
- Stuart, M. (Ed.). (2016). *A Companion to Locke*. Chichester, West Sussex: Blackwell Publishing.

Одержано / Received 12.06.2017

---

<sup>5</sup> Термін «*virtuosity*» є вельми важливим у дослідницькому лексиконі Нуово. У своїх найвідоміших творах він кваліфікує Локову філософію саме як філософію, створену «християнським віртуозом», тобто християнином, що досяг великої вправності в експериментальному пізнанні природи. Термін «християнський віртуоз» запровадив Джон Бойл у однойменній книзі, виданій 1690 року. Втім, 1681 року чернетку цієї книги Лок не лише переглянув, але й запропонував до її тексту свої виправлення й уточнення. На думку Нуово, саму появу «Проби про людську здатність розуміти» зумовили мотиви релігійні, оскільки це, насправді, праця з «природної теології», своєрідний «антидот проти скептицизму». За Нуово, Лок, як справжній «християнський віртуоз», прагнув довести, що, «попри обмеженість нашої здатності розуміти, ми маємо досить інтелектуального світла, що веде нас шляхом, спрямованим до вічного блаженства... Локова теорія пізнання, викладена в “Пробі” є різновидом теїстичного реліабілізму» [Nuovo 2011: 90; див. також: Nuovo 2017: 89-120].

---

*Amina Khelufi*

**New Studies of Locke Philosophy of Religion**

The author describes new interpretations of the problem of theology's influence on John Locke's philosophical doctrine. The main subject of the analysis is the latest publications by Victor Nuovo, the most famous contemporary researcher of mentioned problem.

---

*Amina Khelufi, postgraduate student, Faculty of Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine).*

*Аміна Кхелуфі, аспірантка філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.*

*Амина Кхелуфи, аспирантка философского факультета Киевского национального университета имени Тараса Шевченко.*

*e-mail: [amina.khelufi@gmail.com](mailto:amina.khelufi@gmail.com)*

---